

Jarosław Babiński¹

DOWODY NA ISTNIENIE BOGA W UJĘCIU KS. FRANCISZKA SAWICKIEGO

Streszczenie

Problem Boga zajął miejsce – w kontekście pojawiających się rozmaitych poglądów filozoficznych – w polu zainteresowań ks. Franciszka Sawickiego (1877–1952). W odniesieniu do problemów współczesnej sobie filozofii Boga i religii dostrzega konieczność korekty rozwiązań wypracowanych przez filozofię chrześcijańską o profilu scholastycznym. W związku z tym zagadnieniem Sawicki dostrzega dwie zasadnicze aporie do rozwiązania. Pierwsza to pytanie, czy dowodzenie istnienia Boga jest w ogóle możliwe za pomocą naukowych narzędzi filozofii. Wiąże się to z wpływami i myśli Kanta i odmówienia metafizyce statusu naukowości. Zdaniem Sawickiego wszechobecny wpływ tego typu tendencji został jednak przełamany, co przejawia się coraz donośniejszymi głosami spoza kręgu myśli filozofii chrześcijańskiej o możliwości uprawiania metafizyki. Drugi problem to pytanie o znaczenie tychże dowodów dla religii, zwłaszcza w kontekście obwiazującego od czasów Kanta i Schleiermachera aksjomatu nowoczesnej filozofii religii, jakoby religijna wiara w Boga nie opierała się na filozoficznych rozważaniach, lecz miała inny, niezależny od metafizyki, początek. Te dwie podstawowe kwestie każą Sawickiemu podjąć zagadnienie dowodów na istnienia Boga, które należy zacząć od jasnego zdefiniowania pojęcia Boga. Dowody, z racji swej struktury i przyjmowanych założeń, owo pojęcie wyjaśniają. Konieczne jest jednak przyjęcie jakiegoś wstępnego pojęcia, by wyznaczyć określony tok i zakres rozumowania. Sawicki podkreśla pierwszoplanowość poznania rozumowego, ale jednocześnie postuluje uwzględnienie innych czynników, również irracjonalizujących, wobec stwierdzenia niemożności pewnego i pełnego poznania Boga za pomocą intelektualnej refleksji. Komplementarną i jednocześnie

¹ Ks. dr hab. Jarosław Babiński, prof. UKSW, ur. 1974 r., kapłan diecezji pelplińskiej, dr hab. teologii w zakresie dogmatyki i dr nauk humanistycznych w zakresie filozofii, profesor nadzwyczajny przy Katedrze Historii Dogmatów WT UKSW w Warszawie oraz wykładowca w WSD w Pelplinie. Autor czterech pozycji książkowych (ostatnio *Teologia życia. Próba reinterpretacji dorobku ks. Franciszka Sawickiego*, Pelplin 2013) oraz kilkudziesięciu artykułów i recenzji; ORCID: 0000-0002-1358-1516. Adres do korespondencji: 02–930 Warszawa, ul. Sobieskiego 15, e-mail: jbabinski@wp.pl.

alternatywną drogą poznawczą w stosunku do rozumu jest droga wiary, pozwalająca wejść w relację osobowego dialogu z Bogiem. Człowiek, doświadczając Boga na drodze wiary, musi zgodzić się na niemożliwość zgłębienia do końca tajemnicy Boga. W zamian uzyskuje wewnętrzną harmonię i nadaje sens swojej egzystencji.

Słowa kluczowe: Franciszek Sawicki, dowody na istnienie Boga, teologia naturalna, filozofia Boga

Abstract

EVIDENCE FOR THE EXISTENCE OF GOD – FATHER FRANCISZEK SAWICKI

The existence of God is a subject of debate in the emerging various philosophical views as well as in the scientific research of Fr. Franciszek Sawicki (1877–1952). Perceiving the problems of contemporary philosophy of God and religion, he recognizes the necessity to correct solutions developed by the Scholastic philosophical system. Referring to this issue, Sawicki sees two basic aporias to be solved. The first is the question whether the proof of the existence of God is possible at all through the use of scientific tools of philosophy. This is related to the influence of Kant's thoughts and denying the status of knowledge to metaphysics. According to Sawicki, the ubiquitous influence of this type of tendencies, however, has been broken, which is manifested by increasingly loud voices outside the circle of Christian philosophical thought about the possibility of practicing metaphysics. The second problem is the question of the significance of this evidence for religion, especially in the context of the modern philosophy of religion since the times of Kant and Schleiermacher, that religious faith in God was not based on philosophical considerations, but she had a different beginning, unrelated to metaphysics. These two fundamental questions oblige Sawicki to address the issue of evidence for the existence of God, which should start with a clear defined concept of God. Evidence, due to its structure and assumptions, explains this concept. However, it is necessary to adopt a preliminary idea to designate a specific course and scope of reasoning. Sawicki emphasizes the primacy of rational cognition, but at the same time he postulates the inclusion of other factors, including irrational ones, in view of the impossibility of providing a positive and full recognition of God through intellectual reflection. The way of faith is a complementary and alternative cognitive path in relation to reason, allowing one to enter into a relationship of personal dialogue with God. A person experiencing God on the path of faith, must accept the impossibility of deepening the mystery of God. In return, inner harmony and meaning to its own existence is achieved.

Keywords: Franciszek Sawicki, the Existence of God, Natural theology, Philosophy of God

Wstęp

Gdy do dowodów na istnienie Boga, które wszystkie bez wyjątku okazały się nieudanymi przedsięwzięciami i pokrywają pobojuwisko dziejów filozofii, ktoś chce dodać jeszcze jeden, zdając sobie sprawę, że i jego dowód musi tam skończyć (ponieważ zgodnie z transcendentną naturą przedmiotu dowód w tej kwestii nie jest możliwy, podobnie jak kontrdowód), zamiar taki musi się jawić jako jałowa zabawa (...). Ale nawet dzięki jałowej zabawie może się ukazać coś interesującego – niechby tylko tyle, że na tym pobojuwisku daremnych prób można po tak długim czasie wpaść jeszcze na coś, o czym, jak się wydaje nie pomyślał żaden z jej wcześniejszych uczestników i co teraz należałoby dodatkowo wciągnąć na listę. Zatem jeden trup więcej? Zbędne wydłużanie listy strat? Dążenie do kompletności nie musi iść tak daleko, a filozofia winna poważnie traktować swe zagadnienia. Wszelako trupami, które ścielą się na tym pobojuwisku, są jedynie roszczenia logiczne owych „dowodów”, które głosiły o sobie, że są dowodami. Wszystkie one – albo przynajmniej niektóre – również po rozwianiu się owej iluzji mogą zachować ten walor, że dają wyraz rozumowym argumentom, które zasługują na wysłuchanie, gdy rozważamy problem istnienia Boga, i by tak rzec, rekomendują nam, byśmy przyjęli takie założenie, jakkolwiek nie mogą one dowieść Jego istnienia. Przede wszystkim wskazują na pewne luki w naszym systemie wiedzy, których zapełnienie wymaga niedającego się dowieść założenia metafizycznego. Założenie to może zarówno afirmować, jak i negować istnienie Boga (...) wszelako zaspokaja potrzebę rozumu, a nie tylko serca².

1. Tło problemu

Powyższy cytat zaczerpnięty z rozprawy żydowskiego filozofa Hansa Jonasa wydaje się być dobrym określeniem statusu problematyki uzasadniania Bożego istnienia. Ciągłe podejmowane próby, by skonstruować niezbijalny dowód bądź antydowód, ukazują, że problem Boga, a dokładnie problem filozoficznego uzasadnienia Jego istnienia, to jedno z najbardziej emocjonujących i trudnych do poznawczego ujęcia zagadnień nie tylko filozofii, ale każdej kulturowej działalności człowieka. Dlatego kwestia ta jest i dziś niezwykle żywo dyskutowana. Pytanie jednak o sens szukania odpowiednich uzasadnień dla istnienia Boga zdaje się być pozbawione dziś nie tylko twierdzącej odpowiedzi, ale w ogóle nieuprawnione w swym istnieniu. Pisze Martin Heidegger: „Żaden bóg nie skupia już na sobie ludzi i rzeczy w sposób oczywisty i jednoznaczny”³. Trudno jest określić Jego miejsce w rzeczywistości, jak i precyzyjnie wyrazić relacje, jakie łączyć mogłyby Go z człowiekiem. Dyskusyjne jest rozumienie samego terminu „Bóg” i treści z nim

² Hans Jonas, *Idea Boga po Auschwitz* (Kraków: Znak, 2003), 15.

³ Martin Heidegger, *Budować, mieszkać, myśleć. Eseje wybrane* (Warszawa: Czytelnik, 1977), 168.

zawartych⁴. Coraz trudniej przyjąć czy poszukiwać racjonalnych uzasadnień dla będącej konstrukcją światopoglądu wielu ludzi tkanki wiary: „Człowiek współczesny nie tracąc wiary w Boga, traci «wiarę» w możliwości osiągnięcia Go na drodze poznania racjonalnego, przy pomocy narzędzi obiektywnych, honorowanych w nauce. W filozoficznym klimacie naszej epoki wyczuwa się nie tylko sceptycyzm, ale po prostu wyraźną niechęć w stosunku do klasycznych dowodów na istnienie Boga”⁵.

Czy konieczne jest zatem w epoce kultu pluralizmu, otwartych projektów myślenia, dominacji nieklasycznych propozycji uprawiania filozofii, dowodzenie Boga? Po cóż budowanie takich kategorii metafizycznych, skoro jest skądinąd świadomość, że nie mają one znaczenia wiarotwórczego⁶. Czy problematyki tej nie należałoby umieścić w jakimś lamusie historii filozofii, gdyż nie wytrzymuje konfrontacji z współczesnymi tendencjami w filozofii? Racjonalne uzasadnienie twierdzenia o istnieniu Boga, nie pociąga przez poznającego przyjęcia i afirmacji Jego istnienia jako nieobalalnej kategorii wiary.

A jednak „odwieczna pogłoska”, że istnieje istota, którą nazywa się Bogiem, powraca wciąż na nowo⁷. W konsekwencji pojawiają się nowe próby uzasadniania bądź reinterpretacje wypracowanych już dowodzeń, celem ujęcia ich w sposób jak najbardziej prosty, przejrzysty, uwzględniający postulaty współczesnej logiki i metodologii, przy tym wykluczający nadal formułowane wobec nich zarzuty. Nie jest to jednak tylko swoiste „ćwiczenie w logice”, chęć okazania się sprytniejszym czy bardziej błyskotliwym od potężnych intelektualnie adwersarzy, lecz element umysłowości człowieka całej europejskiej cywilizacji. Odczuwa on bowiem „nieodpartą potrzebę ustanawiania pewnych generalnych zasad oraz pytania o ich pochodzenie i autorytet. Ta kondycja ludzka – odwieczna: na początku wyrażana spontanicznie, potem dociekająca przyczyn, a w końcu zorientowana na ich legitymizację – zdaje się świadczyć o próbach samoobrony człowieka przed niepewnością swej sytuacji w świecie i przed obecnością tegoż świata jako strumienia przygodności, jako samego tylko chaosu”⁸.

2. Geneza zainteresowania się Sawickiego problematyką istnienia Boga

W jakiejś mierze analogiczna do dopiero co przedstawionej wydaje się sytuacja ideowa na filozoficznym areopagu czasu przełomu wieków, na który to okres przypada szczyt

4 Roger Scruton, *Oblicze Boga. Wykłady imienia Gifforda 2010* (Poznań: Zysk i S-ka, 2012), 28; Robert Spaemann, „Pytanie o znaczenie słowa *Bóg*”, *Communio* 1 (1982): 20; *Der letzte Gottesbeweis* (München: Pattloch, 2007), 19–20; Józef Majkowski, „Filozofia religii ks. Franciszka Sawickiego”, *Ateneum Kapłańskie* 52, 308 (1960): 435–444.

5 Stanisław Kamiński, Zofia Zdybicka, „O sposobie poznania istnienia Boga”, *Znak* 6 (1964): 635.

6 Fernand van Steenberghen, „Wprowadzenie do problemu Boga”, w: *Studia z filozofii Boga*, red. B. Bejze (Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej, 1968), 11–12.

7 Robert Spaemann, *Odwieczna pogłoska. Pytanie o Boga i złudzenie nowożytności* (Warszawa: Oficyna Naukowa, 2009), 10.

8 Stefan Morawski, „Paradygmat filozofowania”, *Ethos* 33–34 (1996): 125.

działalności naukowej ks. Franciszka Sawickiego. Problem Boga uwidaczniał się bardzo często w kontekście pojawiających się i ścierających wzajemnie rozmaitych poglądów filozoficznych. Dlatego został podjęty również przez pelplińskiego myśliciela. Najpełniejszy kształt jego refleksja w związku z tym tematem przybrała w opublikowanej w 1926 roku w Paderborn rozprawie *Die Gottesbeweise*. Książka ta, będąca owocem długich studiów jej autora nad filozofią niemiecką, stanowi rozszerzenie i precyzację myśli zawartych już we wcześniejszej *Wahrheit des Christentums*, pierwszej książce teologicznej przedstawianego tu autora. Sawicki stawia sobie za cel ukazanie tej problematyki, tworząc jej całościową syntezę w sposób pozwalający przewyciężyć jej współczesną krytykę oraz zgłaszane wobec niej wątpliwości i zastrzeżenia. Tym sposobem przedstawia jedną z najbardziej pełnych i oryginalnych interpretacji tego zagadnienia w przestrzeni filozofii niemieckojęzycznej okresu międzywojnia.

Odnosząc się do współczesnej sobie dyskusji filozoficzno-światopoglądowej, Sawicki zauważa odchodzenie od prądów, a przynajmniej spadek popularności tendencji, kwestionujących wartość klasycznej metafizyki na korzyść filozofii głębi: „Filozofię współczesną więcej przyciągają głębie bytu. Linią kierunkową dla niej jest zasada: Im głębiej, tym bliżej do źródła życia i przyczyny”⁹. W związku z filozofią Boga i religii Sawicki dostrzega wiele zjawisk, postulujących rewizję sposobu podchodzenia do tych kwestii, wypracowanego przez filozofię chrześcijańską o profilu scholastycznym. Dla niego oczywiste jest, że wiara w Boga jest niezbędnym założeniem, a istnienie Boga podstawowym pytaniem religii. Mimo to w nowszej filozofii religii z poglądu takiego chętnie rezygnuje i podważa go, jako że pytanie o istnienie Boga jest dla niej trudne do akceptacji i objęcia naukową refleksją¹⁰.

Na potwierdzenie swej oceny Sawicki przybliży stanowiska popularnych ówczesnie myślicieli. Według Friedricha Schleiermachera (1768–1834) religia bez Boga mogłaby być o wiele lepsza niż religia z Bogiem. O wiele bardziej nośnymi pojęciami dla wyjaśnienia i opisu jej fenomenu zdają się w jego mniemaniu być takie terminy jak: uniwersum, ludzkość, idea piękna, które jawią się również jako przedmioty religijnej czci. Niemiecki filozof jest też zwolennikiem poglądu, że religia w swej istocie nie ma żadnego odniesienia do określonego, konkretnego obiektu, lecz jest tylko uwarunkowana szczególnego rodzaju duchową funkcją¹¹.

Jeszcze bardziej skrajne w interpretacji Sawickiego są poglądy neokantysty Paula Natorpa (1854–1924), wykluczającego związek religii z obiektem transcendentnym. Szczegółowość religii nie wyraża się w relacji do jej obiektu, lecz funkcjonalnym stosunkiem uczuć. Religia jest mniej uczuciem nieskończoności niż nieskończonością uczucia. Z kolei według Georga Simmela (1858–1918) religia jest duchową funkcją (*die seeliche*

9 Franciszek Sawicki, „Zwrot myśli w filozofii współczesnej”, *Miesięcznik Diecezji Chełmińskiej* 1 (1934): 54.

10 Franciszek Sawicki, *Die Gottesbeweise* (Paderborn: Ferdinand Schöningh Verlag, 1926), 1.

11 Sawicki, *Die Gottesbeweise*, 1.

Funktion), która – podobnie jak sztuka i nauka – może pojmować i kształtować różne zawartości. Idea Boga jest tylko możliwością obiektywizacji religijnych uczuć.

Tego typu poglądy – zdaniem Sawickiego – ze względu na swą skrajność spotykają się ze zdecydowaną krytyką w kręgu współcześnie uprawianej filozofii religii, zwłaszcza w szkole fenomenologicznej. W jej ujęciu stosunek Boga do religii musi się realizować w sposób istotowy. Bez tego stosunku istota religii nie może w sposób pewny zostać określona. Zdaniem pelplińskiego myśliciela w sytuacji zaistniałych ideowych dyskusji stare pytanie o istnienie Boga, a co za tym idzie – o możliwość uzasadnienia jego istnienia – zyskuje nową aktualność i stanowi wyzwanie dla myślicieli¹². Uzasadnione więc zdaje się być podjęcie przez niego próby całościowego zanalizowania problemu dowodów na istnienie Boga.

Nie bez znaczenia dla problematyki dowodów była – kontrowersyjna dla filozofów reprezentujących tradycyjną szkołę myślenia arystotelesowsko-tomistycznego – koncepcja zasady racji dostatecznej, w sposób specyficzny ujmowana przez Sawickiego. Jego zdaniem „nie jest ona prawdą dla ludzkiego rozumu oczywistą, lecz stanowi tylko postulat ludzkiego rozumu”¹³. Takie jej rozumienie, wielokrotnie przez Sawickiego podkreślane i wyjaśniane¹⁴, ma określone implikacje dla jego koncepcji (a także systematyzacji) dowodów na istnienie Boga. Co więcej, dla właściwego przedstawienia problematyki dowodów – zdaniem Sawickiego – konieczne jest odniesienie się do żywiolowo rozwijających się nauk szczegółowych. Proponują one wyjaśnianie świata bez uwzględniania pierwiastka nadprzyrodzonego czy odwoływania się do przyczyn transcendentnych. Takie redukcyjne rozumienie nauki motywowało Sawickiego do obrony stanowiska teistycznego w odniesieniu do problematyki przyrodoznawczej, jak i historycznej (historiozoficznej)¹⁵.

3. Tło założeniowe

W związku z kwestią dowodów na istnienie Boga, Sawicki dostrzega dwie zasadnicze aporie do rozwiązania. Pierwsza – to pytanie, czy dowodzenie istnienia Boga jest w ogóle możliwe, czy można to zadanie zrealizować kompetentnie, korzystając z naukowych narzędzi filozofii. Niewątpliwą trudnością jest wpływ myślenia kantowskiego i wynikającego z niego odmówienia metafizyce statusu naukowości. Zdaniem Sawic-

12 Sawicki, *Die Gottesbeweise*, 2.

13 Franciszek Sawicki, „Zasada dostatecznej racji w dowodach na istnienie Boga”, *Życie i Myśl* 3 (1956): 3.

14 Franciszek Sawicki, „Der Satz von zureichenden Grunde”, *Philosophisches Jahrbuch* 1 (1925): 1–11; Franciszek Sawicki, „Der letzte Grund der Gewissheit”, *Philosophisches Jahrbuch* 1 (1926): 1–8; Franciszek Sawicki, „Das Irrationale in der Grundlagen der Erkenntnis und die Gottesbeweise”, *Philosophisches Jahrbuch* 4 (1928): 410–418.

15 Zobacz m.in.: Franciszek Sawicki, *Die Geschichtsphilosophie* (Kempten: Verlag Josef Kösel & Friedrich Pustet & K.G. München, 1920), wydanie polskie: *Filozofia dziejów* (Gdynia, 1974); Franciszek Sawicki, „Wiara religijna i nauki przyrodnicze”, *Wiara i Życie* 3 (1939): 66–72; Franciszek Sawicki, „Co mówi przyroda o Bogu?”, *Przeгляд Powszechny* 12 (1950): 391–401.

kiego wszechobecny wpływ tego typu tendencji został jednak przełamany, co przejawia się coraz donośniejszymi głosami spoza kręgu myśli filozofii chrześcijańskiej o możliwości uprawiania metafizyki¹⁶. Drugi problem to pytanie o znaczenie tychże dowodów dla religii, zwłaszcza w kontekście obowiązującego od czasów Kanta i Schleiermachera aksjomatu nowoczesnej filozofii religii, jakoby religijna wiara w Boga nie opierała się na filozoficznych rozważaniach, lecz miała inny początek, niezależny od metafizyki¹⁷.

Te dwie podstawowe kwestie stanowią przyczynę podjęcia przez Sawickiego problemu dowodów na istnienie Boga¹⁸. Oczywiście wymaga to precyzacji terminów i metody, co będzie wiążące dla aspektu filozoficznej refleksji, jak i doboru roztrząsanych problemów. Sawicki stwierdza, że temat dowodów tylko wtedy będzie jasny, kiedy najpierw zostanie określone samo pojęcie Boga. Dowody, z racji swej struktury i przyjmowanych założeń, owo pojęcie wyjaśniają. Konieczne jest jednak przyjęcie jakiegoś wstępnego pojęcia, by wyznaczyć określony tok i zakres rozumowania. Jest to tym bardziej konieczne, kiedy uświadomimy sobie fakt funkcjonowania bardzo różnorodnych wyobrażeń czy pojęć Boga¹⁹.

Sawicki stawia tezę, że dla metafizycznych dowodów na istnienie Boga, punktem wyjścia jest pojęcie absolutnej istoty, tzn. takiej, która nie jest uwarunkowana przez żaden inny byt²⁰. Trudnością w tym względzie jest fakt – zauważa pelpliński myśliciel – specyficznego rozumienia istoty w prawie każdym systemie filozoficznym. Dotyczy to również pojmowania istoty Boga, o ile Jego funkcjonowanie w ramach określonej koncepcji jest uprawnione. Dlatego właśnie pojęcie to jest w różnych filozoficznych projektach do siebie niesprowadzalne. W związku z tym proponuje ograniczyć zakres pojęcia Boga do rozumienia teistycznego. To implikuje precyzację pytania o istotę absolutną. Celem refleksji filozoficznej nie jest bowiem szukanie odpowiedzi na pytanie o istnienie jakiegokolwiek absolutnej istoty, lecz próba znalezienia przekonującego, racjonalnego rozwiązania następującej kwestii: „czy istnieje absolutna istota, czy istnieje ponadświatowy, osobowy Bóg. To jest trudniejszy i bardziej sporny problem. Wielkie pytanie dowodów na istnienie Boga brzmi: Czy świat jest już tym Ostatecznym (ostatnim miejscem), czy istnieje Boska istota poza światem, który jej swoje istnienie zawdzięcza?”²¹.

Sawicki za podstawę dowodów na istnienie Boga uznaje z jednej strony dane fakty, z drugiej ogólne prawa, którymi rozum przy wyjaśnianiu faktów się kieruje. Dla kwestii dowodów na istnienie Boga ważne będą prawa, które uchwytne są poprzez analizę otaczającego nas świata, zwłaszcza prawo przyczynowości i zasadę dostatecznej racji.

16 Franciszek Sawicki, „*Die Gottesbeweise*”, 3; Franciszek Sawicki, „Wiara i filozofia współczesna”, w: *Księga pamiątkowa ku uczczeniu dziesięciolecia biskupstwa J.E. Księdza Biskupa dra Stanisława W. Okoniewskiego wydana przez profesorów Seminarium Duchownego w Pelplinie* (Pelplin: Wydawnictwo Diecezjalne, 1936), 14–15.

17 Sawicki, *Die Gottesbeweise*, 4.

18 Sawicki, *Die Gottesbeweise*, 10.

19 Sawicki, *Die Gottesbeweise*, 83.

20 Sawicki, *Die Gottesbeweise*, 83.

21 Sawicki, *Die Gottesbeweise*, 84.

Sawicki te właśnie uznaje za szczególnie ważne. Każdy bowiem istniejący byt musi mieć dostateczną rację swego istnienia²². Istniejący, niekonieczny i przygodny świat domaga się uzasadnienia, które Sawicki widzi w fakcie istnienia *ens a se* – bytu absolutnego i koniecznego²³. Dlatego tak istotny, właściwie najważniejszy dla omawianego myśliciela, w odniesieniu do świata, wydaje się dowód z przygodności²⁴. Wszystkie byty, jeśli mają zostać właściwie ontycznie zrozumiane, muszą posiadać podstawę, ostatecznie tłumaczącą fakt ich istnienia²⁵. Ta zaś właśnie znajduje się w Bogu.

Jednocześnie pamiętać należy, że w filozoficznej refleksji nad tajemnicą Boga chodzi nie tylko o uzasadnienie Jego istnienia, ale i stwierdzenie możliwości Jego poznania oraz sformułowania Jego pojęcia²⁶. Stąd konieczność stworzenia pewnej systematyzacji dowodów. Ma ona sprawić, by badając problem Boga w różnych ujęciach, z różnych punktów wyjścia, otrzymać Jego obraz możliwie pełny, wielowymiarowy²⁷.

4. Specyfikacja i podział dowodów

Sawicki doskonale wie, że istnieje wiele dowodów na istnienie Boga, jak również prób ich systematyzacji. Biorąc jednak pod uwagę problem istoty, można utworzyć – jego zdaniem – logiczną, spójną strukturę, obejmującą całość zagadnienia, nadto, ukazującą swego rodzaju „relatywność podziału”, jako że wszystkie dowody stanowią jedną, zwartą strukturę²⁸. Sawicki proponuje podzielić dowody na istnienie Boga na dwie grupy: dowody kosmologiczne i psychologiczne (schemat 1). Do kosmologicznych zalicza:

1. Dowody na istnienie Boga z istnienia świata (dowód kontyngencyjny).
2. Dowody na istnienie Boga ze stawania się świata (dowód z przyczynowości), w struktury którego włącza tzw. dowody fizykalno-przyrodnicze: ze wzrostu entropii we wszechświecie oraz problem genezy życia, ducha i duszy jako niewytłumaczalny w ramach nauk szczegółowych.
3. Dowody z właściwości istoty rzeczy, które dzieli na dwie kategorie: z uporządkowania świata (nomologiczny) i dowód z poznania sensowności i celowości w świecie (teleologiczny)²⁹.

Do dowodów psychologicznych zalicza dowody:

- a) z praw życia duchowego, który dzieli na dwa rodzaje:

22 Sawicki, *Die Gottesbeweise*, 78.

23 Sawicki, *Die Gottesbeweise*, 89.

24 Sawicki, *Die Gottesbeweise*, 89.

25 Sawicki, *Die Gottesbeweise*, 89.

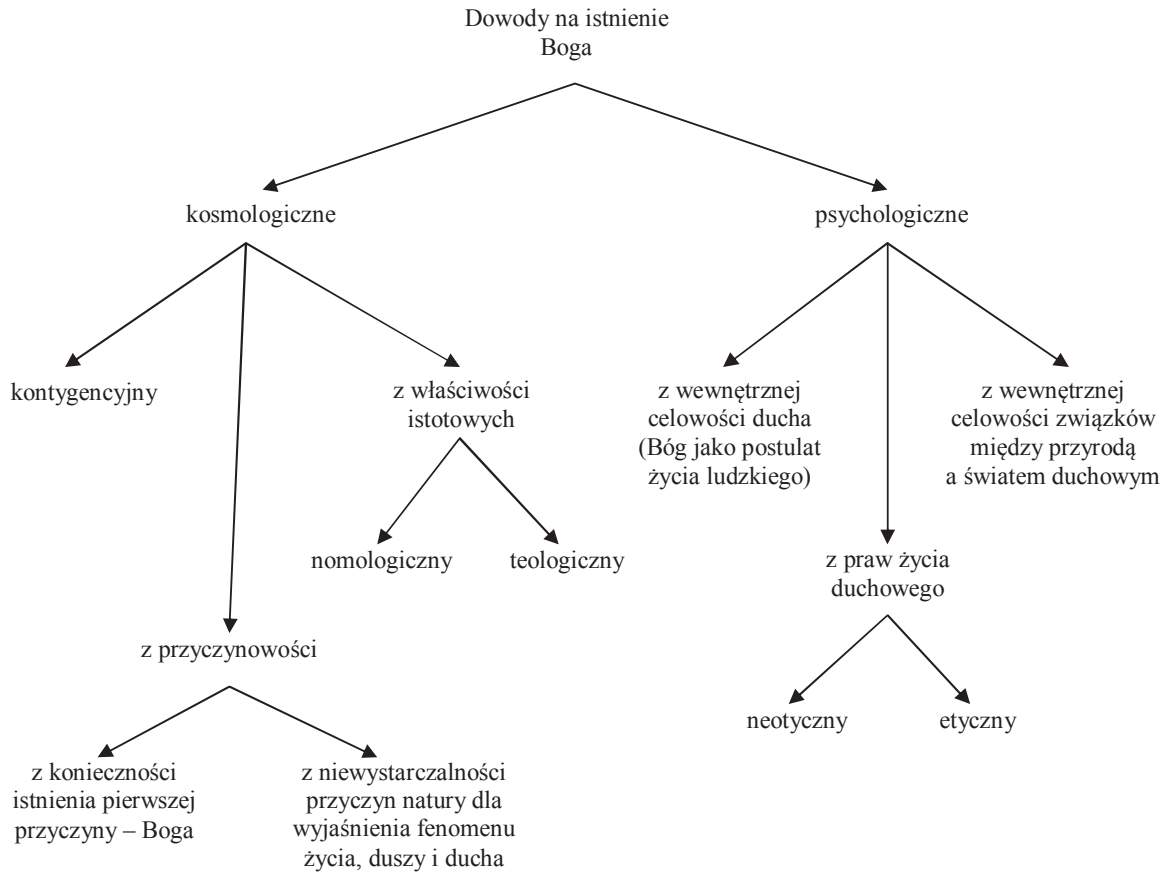
26 Sawicki, *Die Gottesbeweise*, 83; Tadeusz Kotlenga, „Religijne poznanie Boga według ks. Franciszka Sawickiego”, *Studia Pelplińskie* 2 (1971): 28; Jarosław Babiński, *Teologia życia. Próba reinterpretacji dorobku ks. Franciszka Sawickiego* (Pelplin: Bernardinum, 2013), 389.

27 Babiński, *Teologia życia*, 388–389.

28 Sawicki, *Die Gottesbeweise*, 85–86.

29 Sawicki, „Der kosmologische Gottesbeweis”, *Der Katholische Seelsorger* 18 (1907): 387–401.

- istnienia praw myślenia (noetyczny),
- z istnienia praw moralnych (etyczny),
- b) dowód na istnienie Boga z celowości związków między światem natury a ducha;
- c) dowód na istnienie Boga z wewnętrznej celowości życia ludzkiego (Bóg jako jego postulat życia ludzkiego)³⁰.

Schemat 1. Dowody kosmologiczne i psychologiczne

Obie grupy dowodów są – zdaniem Sawickiego – komplementarne i wzajemnie się uzupełniające, co uzasadnia w pełni każda próba ich wzajemnego konfrontowania³¹. O specyficie kolejnych dowodów i przyporządkowaniu ich do określonej grupy dowodów kosmologicznych bądź psychologicznych decyduje inaczej sformułowany punkt wyjścia. Dla dowodów kosmologicznych jest nim analiza przymiotów istoty i stwierdzenie przygodności badanej rzeczywistości. W przypadku dowodów psychologicznych filozoficzna refleksja za punkt wyjścia obiera specyficzną kategorię bytów, jaką jest człowiek. Wśród innych kategorii bytów człowieka w szczególniejszy sposób wyróżniają i „podnoszą” z pozostałego, bezrozumnego stworzenia rozum i duchowe życie. Właśnie te dwie rze-

30 Sawicki, *Die Gottesbeweise*, 83, 86; „Der psychologische Gottesbeweis”, *Der Katholische Seelsorger* 19 (1907): 483–490.

31 Sawicki, *Die Gottesbeweise*, 86.

czywistości stawiają go w pewnym sensie bliżej Boga, niż pozbawione rozumu byty, a co za tym idzie – znajduje się on w większym istotowym podobieństwie do Niego i głębszym, bliskim na Niego ukierunkowaniu. Toteż refleksja nad człowiekiem daje szansę uzyskania pewnych wskazówek, dotyczących istnienia Boga i jego istoty³². Zastanawiające jest, że w swej systematyce nie uwzględnia dowodu ontologicznego. Można odnieść wrażenie, że nie przywiązuje do niego większej wagi. Wyraz temu daje w *Lebensanschauungen alter und neuer Denker*, gdzie przedstawia poglądy teologiczne świętego Anzelm, kwestię dowodu ontologicznego traktując wzmiankowo³³.

5. Charakterystyka dowodzeń

W swych rozważaniach wychodzi się z danych świata widzialnego, który jawi się jako przygodny, względny, niekonieczny. Szukając uzasadnienia jego egzystencji dochodzi się do Boga jako przyczyny i ostatecznej racji świata. Jak słusznie zauważa jeden z komentatorów tej problematyki, rozumowanie Sawickiego przybiera formę sylogizmu, w którym przesłankę większą stanowi powszechne prawo ontologiczne, przesłankę mniejszą – fakt stwierdzony w świecie³⁴.

5.1. Dowody kosmologiczne

W zależności od tego, jaki fakt–cechę bytów przygodnych będzie się brało pod uwagę, konfrontując ją z prawami–zasadami bytu, uzyska się pojęcie Boga – ostatecznej racji rzeczywistości w nieco innym „odcieniu”. W toku rozważań wyłaniać się będzie jako Byt Konieczny – posiadający rację swego istnienia w sobie³⁵, Byt Absolutny – różny od świata, wobec niego transcendentny³⁶, a jednocześnie immanentnie przejawiający swe działanie, Byt Absolutnie Doskonały – uzasadniający istnienie doskonałości w świecie³⁷. Oczywiście każde mówienie o Bogu realizuje się zawsze na poziomie analogii. Ostatecznie ludzkie poznanie jest bardzo nieprzystające do tego, kim w rzeczywistości jest Bóg³⁸.

Sawicki zwraca uwagę na to, iż pojęcie Boga nie jest jednak wyłącznie dziełem rozumu, naukowo-filozoficznej refleksji nad otaczającą nas rzeczywistością. Wynika to z faktu statusu praw – którymi posługuje się filozoficzne poznanie – które nie dla wszystkich są oczywiste, nie są prawami powszechnie uznawanymi. Chodzi tu zwłaszcza

32 Sawicki, *Die Gottesbeweise*, 178.

33 Franciszek Sawicki, *Lebensanschauungen alter und neuer Denker. Zweiter Band: Die christliche Antike und Mittelalter* (Paderborn: Ferdinand Schöningh Verlag, 1923), 91.

34 Kotlenga, „Religijne poznanie Boga według ks. Franciszka Sawickiego”, 28.

35 Sawicki, *Die Gottesbeweise*, 94.

36 Sawicki, *Die Gottesbeweise*, 118.

37 Sawicki, *Die Gottesbeweise*, 118.

38 Jarosław Babiński, „Bóg – Tajemnica w ujęciu ks. Franciszka Sawickiego”, w: *Domine, ego servus tuus. Księga Pamiątkowa z okazji jubileuszu 50-lecia kapłaństwa ks. oficjła dr. Stefana Koźnika*, red. J. Babiński (Warszawa: Wydawnictwo Sióstr Loretanek, 2009), 543–552.

cza o rozumienie zasady racji dostatecznej, która dla pelplińskiego filozofa jest postulatem uzasadnionym, ale nieoczywistym, stanowi postulat ludzkiego rozumu: „Zasada dostatecznej racji jest tylko wówczas oczywistą, gdy wyrażamy ją zdaniem hipotetycznym, mianowicie: «wszystko, cokolwiek istnieje, musi mieć ostateczną rację swego istnienia, o ile założymy, że wszelka konieczność daje się rozumnie wyjaśnić». Twierdzenie bowiem kategoryczne, że wszystko, co istnieje posiada dostateczną rację swego istnienia, zakłada już z góry, iż nie ma w sferze rzeczywistości nic takiego, czego by rozumnie wyjaśnić nie można. Założenie to jednak nie jest bezpośrednio oczywiste, ani nie da się też w całej swej rozciągłości udowodnić; opiera się ono na naszej ufności i wierze w to, że wszechświat jest urządzony rozumnie”³⁹. Element wiary, nie posiadając rozumowej oczywistości, oznacza wprowadzenie pewnego pierwiastka irracjonalnego. Nie można więc mówić o oczywistości, aprioryczności czy analityczności zasady dostatecznej racji, lecz przyjmując ją „w imię elementarnego zaufania naszego rozumu do samego siebie”⁴⁰, tak jak przyjmujemy założenia nieposiadające przecież czysto rozumowego charakteru, ale uznawane za prawdziwe (zdolność ludzkiego rozumu do poznania prawdy oraz realne znaczenie wszelkich praw bytu)⁴¹.

W takim ujęciu podstawy dowodzenia istnienia Boga znajduje rozwiązanie jeden z problemów, który postawiliśmy na początku niniejszego artykułu: dlaczego dowody – mimo swej poprawności logiczno-metodologicznej – nie są konfesjotwórcze. Zrozumiał to również pelpliński myśliciel, w odniesieniu do swego rozumienia zasady racji dostatecznej, wypowiadając następujące słowa: „Znajdujemy tu najgłębszą podstawę do wyjaśnienia faktu, że dowody na istnienie Boga każdego nie przekonują i niezdolne są do wykluczenia wszelkiej wątpliwości. Dla człowieka, który nie przynosi ze sobą zaufania do wartości rozumu ludzkiego, istnienie Boga dowiedzionym być nie może. Temu jednak, kto takiego zaufania nie posiada, można wykazać, że tym sposobem zamyka sobie drogę nie tylko do poznania Boga, ale poznanie jako takie stawia pod znakiem zapytania i traci myśl przewodnią wszelkiego naukowego badania. Jeśli filozoficzne poznanie Boga przypuszcza prawa myślenia, to czyni to wspólnie z nauką jako taką i jeśli są w nim słabe strony, to wynikają one z ułomności całego naszego ludzkiego poznania”⁴².

Podstawowy dowód dla Sawickiego to dowód z przygodności. Z niego bowiem najbardziej jaskrawo wyłania się „konieczność *ens a se*”. Skoro istota każdej rzeczy nie zawiera się w jej byciu, jest przygodna, nie jest więc konieczne jej istnienie. Jeśli jednak stwierdzalny jest fakt jej egzystowania w rzeczywistości, dochodzimy do wniosku, że przyczyna warunkująca jej istnienie musi być poza nią. Nie wszystko jednak może mieć swą przyczynę zewnętrzną – musi istnieć jakaś przyczyna zewnętrzna, żaden bowiem szereg bytów, ciągnący się w nieskończoność, nie daje zadowalającego wytłumaczenia

39 Sawicki, „Zasada dostatecznej racji w dowodach na istnienie Boga”, 3.

40 Sawicki, „Zasada dostatecznej racji w dowodach na istnienie Boga”, 3.

41 Sawicki, „Zasada dostatecznej racji w dowodach na istnienie Boga”, 3–5; Sawicki, *Die Philosophie der Gegenwart* (Paderborn: Ferdinand Schöningh Verlag, 1952), 82–83; Sawicki, *Die Gottesbeweise*, 84–85.

42 Sawicki, *Die Gottesbeweise*, 38; Sawicki, „Zasada dostatecznej racji w dowodzie na istnienie Boga”, 9–10.

dla istnienia bytów przygodnych. Tylko byt nieuwarunkowany, absolutny i konieczny może stanowić rację dostateczną, wyjaśniającą ostatecznie istnienie rzeczywistości we wszelkich jej przejawach⁴³.

Dla myślenia ks. Sawickiego szczególnie inspirujące wydają się być dowody budowane na podstawie relacji filozofii do nauk szczegółowych i refleksji nad rzeczywistością istniejącego świata, które konstruuje na zasadzie przyczynowości. Jeśli szukać relacji świata przyrody do Boga jako jego przyczyny, Sawicki zauważa trzy zasadnicze stanowiska:

1. Przyroda oskarża Boga – to zdaniem Sawickiego stwierdzenie istnienia w świecie przyrody potężnych sił, zdających się być potężnymi i celowymi, a jednocześnie ślepyimi i nieubłaganymi. Bezwzględność natury, walka o byt, o przetrwanie, obecne w świecie ból i cierpienie, wreszcie śmierć wydają się zaprzeczać istnieniu Boga dobrego, miłosiernego, wszechpotężnego, skoro dopuszcza do takich rzeczy⁴⁴.
2. Przyroda milczy o Bogu – gdy nie dostrzega się konieczności całościowego obejmowania refleksją dostępnej ludziom rzeczywistości, ograniczając badania nad nią do analiz jednostronnych i wyłącznie przyrodniczych⁴⁵.
3. Przyroda mówi o Bogu – choć jest wewnętrznie zdeterminowana i rządzi się własnymi prawami i – wydaje się – nie potrzebuje żadnej zewnętrznej interwencji, „ale ta właśnie samowystarczalność doskonałego dzieła, warunkująca owo milczenie, świadczy najwyraźniej o istnieniu i wielkości Stwórcy, który ją do bytu powołał, wyposażył w siły wewnętrzne i prawa rozwoju”⁴⁶.

Warunkiem udowadniania immanencji Boga – „śladów Boga w świecie”⁴⁷ jest uznanie porządku i celowości rzeczywistości świata⁴⁸. Zanegowanie tej zasady, nawet w kontekście nauk przyrodniczych, nie wydaje się możliwe. Przeciwnie, ich wyniki właśnie wciąż potwierdzają wewnętrzne uporządkowanie i wzajemne relacje (prawa) organizujące rzeczywistość. Owszem, dowody oparte na nowych teoriach z zakresu nauk szczegółowych, takich jak: dowód z entropii, z niedostateczności przyczynowości naturalnej dla wytłumaczenia niektórych fenomenów świata mają walor bardzo ograniczony, uzależniony od „mocy” stojących u ich podstaw zasad. Niemniej jednak – z racji swego rozwoju i ciągłego precyzowania swych odkryć – stanowią ważne kryterium zewnętrzne prawdziwości rozważań, jakie na podstawie innej metodologii prowadzi filozofia, pragnąc

43 Sawicki, *Die Gottesbeweise*, 89; Babiński, *Teologia życia*, 393.

44 Sawicki, *Die Gottesbeweise*, 176–177; Sawicki, „Co przyroda mówi o Bogu”, 395. Zygmunt Pawłowicz, „Religijne doznawanie przyrody i dziejów przez człowieka według F. Sawickiego”, *Studia Theologica Varsoviensia* 18 (1980): 78.

45 Sawicki, „Co przyroda mówi o Bogu”, 399–400; Pawłowicz, „Religijne doznawanie przyrody i dziejów przez człowieka według F. Sawickiego”, 78.

46 Sawicki, „Co mówi przyroda o Bogu”, 401; Sawicki, *Filozofia dziejów*, 117–118; Sawicki, *Die Gottesbeweise*, 78–84; Sawicki, „Wiara religijna i nauki przyrodnicze”, 70–71; Pawłowicz, „Religijne doznawanie przyrody i dziejów przez człowieka według F. Sawickiego”, 80; Babiński, *Teologia życia*, 394.

47 Sawicki, *Die Gottesbeweise*, 137, 144, 176–177.

48 Franciszek Sawicki, „Der teleologische Gottesbeweis”, *Der Katholische Seelsorger* 19 (1907): 435–450.

uzasadnić prawdziwość twierdzenia o istnieniu Boga, wykazując, że celowe urządzenie świata postuluje istnienie ponadświatowej Mądrości⁴⁹.

5.2. Dowody psychologiczne

Dowody psychologiczne Sawicki konstruuje według jednego określonego schematu. Najpierw stwierdza się istnienie określonego faktu charakteryzującego życie psychiczne człowieka. Następnie, pragnąc go wytłumaczyć w kategoriach przyczynowych, udowadnia niemożliwość znalezienia zasady ostatecznie go uzasadniającej w świecie otaczającej rzeczywistości. Stawia więc tezę o konieczności istnienia bytu absolutnego, wiecznego i koniecznego, ponadświatowego, którym jest Bóg. Dla zobrazowania tego schematu przedstawiony zostanie schemat dowodu noetycznego.

Sawicki twierdzi, że ludzkie życie duchowe podlega w dużej części pewnym prawom, które regulują jego rozwój i przebieg. Te psychologiczne prawa są podobne do praw natury i praw, jakimi rządzi się ludzkie poznanie⁵⁰. Ludzki rozum podlega prawom logiki, które mają swe źródło nie w samym ludzkim umyśle, ponieważ umysł znajduje je jako coś danego i jest sam zależny od nich. Musi więc istnieć jakaś wyższa istota, w której są one uzasadniane i która jest od ludzkiego rozumu niezależna⁵¹.

By ją bliżej określić, należy wyjść najpierw z tego, że prawa myślenia są prawdą, którą określają okoliczności, tzn. zawartość obiektu myślenia. Prawa myślenia są najpierw prawami przedmiotu. Ludzkie myślenie dlatego związane jest z przedmiotem, jako że cały byt tymi prawami musi się rządzić i one też w specyficzny sposób go porządkują. Prawa myślenia są „lustrzanym odbiciem porządku bytu”⁵².

Pyta więc Sawicki o źródła porządku logicznego, leżącego u podstaw całego bytu. Nie może on pochodzić z ludzkiego umysłu, ponieważ człowiek „nie wkłada go” w poznawane obiekty, lecz zastaje je, konstatuje i jest sam przez nie związany. Podstawa ich nie leży również w realnie istniejących rzeczach – elementach rzeczywistości, ponieważ logiczny porządek byłby obowiązujący także wtedy, gdyby świat nie istniał. Kontyngencyjny byt nie może być więc ostateczną podstawą wiecznego i koniecznego porządku. Implikuje to przyjęcie istnienia bytu absolutnego, wiążącego w sobie bycie i myśl. Jest nim Bóg⁵³.

W przypadku dowodu etycznego Sawicki w podobny sposób uzasadnia istnienie kategorycznego imperatywu, który każe człowiekowi wybierać dobro⁵⁴. W dowodzie z celowości związków między światem natury i ducha argumentuje za koniecznością istnienia

49 Sawicki, „Wiara religijna i nauki przyrodnicze”, 71–72; Sawicki, *Die Gottesbeweise*, 15–18, 129–142; Sawicki, *Filozofia dziejów*, 157–158; Piotr Stachewicz, „Elementy teologii historii w dziele ks. Franciszka Sawickiego *Filozofia dziejów*”, *Studia Pelplińskie* 12 (1982): 89–90.

50 Sawicki, *Die Gottesbeweise*, 179.

51 Sawicki, *Die Gottesbeweise*, 180.

52 Sawicki, *Die Gottesbeweise*, 181.

53 Sawicki, *Die Gottesbeweise*, 181.

54 Sawicki, *Die Gottesbeweise*, 195–197.

bytu absolutnego, pozwalającego wytłumaczyć istnienie w człowieku rzeczywistości duchowo-niematerialnej, nieuprzączynowanej tylko prawami wynikającymi z biologiczno-zwierzęcej struktury człowieka⁵⁵. W dowodzie ostatnim – ujmującym Boga jako postulat życia ludzkiego – czyni absolutny byt niezbędnym dla wytłumaczenia sensowności ludzkiej egzystencji, która – z racji posiadania pierwiastka duchowego – nie jest zrozumiała i nie wyczerpuje się w wymiarze ziemskiej czasoprzestrzeni. Nadto w człowieku dostrzegalny jest naturalny zmysł religijny (*die religiöse Anlage*), który ukierunkowuje go na Boga i jest jednym z najbardziej przekonujących dowodów na Boże istnienie⁵⁶.

Zakończenie

Swoje rozważania w *Die Gottesbeweise* Sawicki zamyka porównaniem dwóch obrazów Boga: budowanego na bazie filozoficznej refleksji oraz mającego u swych źródeł wiarę i objawienie Boże. Filozoficzna analiza nad problemem Boga pozwala Sawickiemu wysnuć następujące wnioski:

1. Na pierwszym miejscu człowiek poznaje Boga jako *ens a se* i *ens necessarium*, w pełni nieuwarunkowany, czysty z siebie, będący przyczyną.
2. Jako *ens necessarium* jest też Bóg *ens realissimum*: nieskończenie pełnią bytu. Człowiek poznaje doskonałość, *implicite* w Nim zawartą.
3. Dowody kosmologiczne pozwalają wysunąć tezę o byciu Boga jako Absolutny Rozum i Absolutna Osobowość.
4. Psychologiczne dowody prowadzą do wniosku, że Bóg dla świata jest Wieczną Wartością, Najwyższym Dobrem, Absolutną Prawdą i Świętością⁵⁷.

Pelpliński filozof twierdzi, że to racjonalnie skonstruowane pojęcie Boga ma też religijne znaczenie, stanowi bowiem fundament religijnych aktów, jak oddawanie czci, zaufanie, oddanie, wierność i miłość. W zależności od przyjętej koncepcji filozofii odpowiedź na pytanie o zawartość metafizycznego i religijnego pojęcia Boga może być bardzo różna. Racjonalizm przyjmuje identyczność obu pojęć⁵⁸.

„Ścisłość naukowa tzw. dowodów na istnienie Boga, a tym samym ich wartość przekonaniowa, może mieć różny walor”⁵⁹. Uzależniona będzie od przyjętego światopoglądu, dokładnie od pewnych tez filozoficznych, wpisujących się w określoną koncepcję uprawiania filozofii oraz znaczenia owego – jakże istotnego dla refleksji Sawickiego – czynnika irracjonalizującego. Z tego ostatniego wynika świadomość braku siły powszechnego przekonywania dowodów oraz ich „nieściśłości”. Niezależnie jednak od stosunku do nich

55 Sawicki, *Die Gottesbeweise*, 197–198.

56 Sawicki, *Die Gottesbeweise*, 199–200; Babiński, *Teologia życia*, 397.

57 Sawicki, *Die Gottesbeweise*, 203.

58 Sawicki, *Die Gottesbeweise*, 203; „Bóg filozofii a Bóg religii”, *Przegląd Powszechny* 10 (1950): 209.

59 Pawłowicz, „Religijne doznawanie przyrody i dziejów przez człowieka według F. Sawickiego”, 80.

„krytycznie przeprowadzone jako dowody prawdopodobieństwa, niektóre z nich, mogą być wartościowe”⁶⁰. Sawicki podkreśla pierwszoplanowość poznania rozumowego, ale jednocześnie postuluje uwzględnienie innych czynników, również irracjonalizujących wobec stwierdzenia niemożności pewnego i pełnego poznania Boga za pomocą intelektualnej refleksji. To stanowi o poszerzeniu scholastycznego paradygmatu poznawczego i oryginalności ujęć Sawickiego.

Komplementarną i jednocześnie alternatywną drogą poznawczą w stosunku do rozumu jest droga wiary, pozwalająca wejść w relację osobowego dialogu z Bogiem. Człowiek, doświadczając Boga na drodze wiary, musi zgodzić się na niemożliwość zgłębienia do końca tajemnicy Boga. W zamian uzyskuje wewnętrzny pokój i nadaje sens swojej egzystencji. To rozumieć możemy jako realizację postulatu sformułowanego przez Hansa Jonasa w odniesieniu do problemu dowodzenia istnienia Boga: zaspokojenie tak potrzeby rozumu, jak i serca. Stanowi to główny prakseologiczny cel podjęcia przez Sawickiego badań w tym względzie. Daje temu wyraz, oceniając swoją naukową twórczość: „Bóg był zasadniczym ośrodkiem mojej działalności życiowej i wokół Niego krążyła moja myśl nieudolna. Im bardziej starałem się go poznać, tym głębszą stawał się dla mnie Tajemnicą. W rezultacie pozostała pokora poznającego i poczucie znikomości człowieka. Ale w obliczu wstrząsającej tajemnicy Boga doznałem, jak ona może dziwnie ku sobie pociągać i zarazem uszczęśliwić człowieka. Dlatego też chciałem pomóc innym, wskazując im Boga w ich znikomości, wysiłkach i poszukiwaniach. Pozostało na zawsze moim największym przekonaniem, że walczącemu, borykającemu się, upadającemu, wątpiącemu i rozpaczającemu człowiekowi może dodać sił, podnieść go, natchnąć nową nadzieją i życiem – jedynie wielka myśl o Bogu i na Nim oparty sens życia”⁶¹.

Bibliografia

- Babiński, Jarosław. „Bóg – Tajemnica w ujęciu ks. Franciszka Sawickiego”. W: *Domine, ego servus tuus. Księga Pamiątkowa z okazji jubileuszu 50-lecia kapłaństwa ks. oficjale dr. Stefana Kośnika*, red. J. Babiński, 543–552. Warszawa: Wydawnictwo Sióstr Loretanek, 2009.
- Babiński, Jarosław. *Teologia życia. Próba reinterpretacji dorobku ks. Franciszka Sawickiego*. Pelplin: Bernardinum, 2013.
- Heidegger, Martin. *Budować, mieszkać, myśleć. Eseje wybrane*. Warszawa: Czytelnik, 1977.
- Jonas, Hans. *Idea Boga po Auschwitz*. Kraków: Znak, 2003.
- Kamiński, Stanisław, Zofia Zdybicka. „O sposobie poznania istnienia Boga”. *Znak* 6 (1964): 635–661.

60 Sawicki, „Wiara religijna i nauki przyrodnicze”, 71–72; Sawicki, *Die Gottesbeweise*, 141–142.

61 Franciszek Znaniński, „Chrześcijański humanizm śp. Fr. Sawickiego na tle współczesnego kryzysu człowieka”, *Orędownik Diecezji Chełmińskiej* 91 (1958): 186.

- Kotlenga, Tadeusz. „Religijne poznanie Boga według ks. Franciszka Sawickiego”. *Studia Pelplińskie* 2 (1971): 27–57.
- Majkowski, Józef. „Filozofia religii ks. Franciszka Sawickiego”. *Ateneum Kapłańskie* 52, 308 (1960): 435–444.
- Manthey, Franciszek. *X. Franciszek Sawicki jako teoretyk poznania*. Pelplin: Kuria Biskupia Chełmińska, 1947.
- Morawski, Stefan. „Paradygmat filozofowania”. *Ethos* 33–34 (1996): 125–130.
- Pawłowicz, Zygmunt. „Religijne doznawanie przyrody i dziejów przez człowieka według F. Sawickiego”. *Studia Theologica Varsoviensia* 18 (1980): 73–95.
- Sawicki, Franciszek. *Die Philosophie der Gegenwart*. Paderborn: Ferdinand Schöningh Verlag, 1952.
- Sawicki, Franciszek. „Bóg filozofii a Bóg religii”. *Przegląd Powszechny* 10 (1950): 209–217.
- Sawicki, Franciszek. „Co mówi przyroda o Bogu?”. *Przegląd Powszechny* 12 (1950): 391–401.
- Sawicki, Franciszek. „Das Irrationale in der Grundlagen der Erkenntnis und die Gottesbeweise”. *Philosophisches Jahrbuch* 4 (1928): 410–418.
- Sawicki, Franciszek. „Der kosmologische Gottesbeweis”. *Der Katholische Seelsorger* 18 (1907): 387–401.
- Sawicki, Franciszek. „Der letzte Grund der Gewissheit”. *Philosophisches Jahrbuch* 1 (1926): 1–8.
- Sawicki, Franciszek. „Der psychologische Gottesbeweis”. *Der Katholische Seelsorger* 19 (1907): 483–490.
- Sawicki, Franciszek. „Der Satz von zureichenden Grunde”. *Philosophisches Jahrbuch* 1 (1925): 1–11.
- Sawicki, Franciszek. „Der teleologische Gottesbeweis”. *Der Katholische Seelsorger* 19 (1907): 435–450.
- Sawicki, Franciszek. *Die Geschichtsphilosophie*. Kempten: Verlag Josef Kösel & Friedrich Pustet & K.G. München, 1920.
- Sawicki, Franciszek. *Die Gottesbeweise*. Paderborn: Ferdinand Schöningh Verlag, 1926.
- Sawicki, Franciszek. *Filozofia dziejów*. Gdynia, 1974.
- Sawicki, Franciszek. *Lebensanschauungen alter und neuer Denker. Zweiter Band: Die christliche Antike und Mittelalter*. Paderborn: Ferdinand Schöningh Verlag, 1923.
- Sawicki, Franciszek. „Wiara i filozofia współczesna”. W: *Księga pamiątkowa ku uczczeniu dziesięciolecia biskupstwa J.E. Księdza Biskupa dra Stanisława W. Okoniewskiego wydana przez profesorów Seminarium Duchownego w Pelplinie*, 11–27. Pelplin: Kuria Diecezjalna Chełmińska, 1936.
- Sawicki, Franciszek. „Wiara religijna i nauki przyrodnicze”. *Wiara i Życie* 3 (1939): 66–72.
- Sawicki, Franciszek. „Zasada dostatecznej racji w dowodach na istnienie Boga”. *Życie i Myśl* 3 (1956): 3–10.
- Sawicki, Franciszek. „Zwrot myśli w filozofii współczesnej”. *Miesięcznik Diecezji Chełmińskiej* 1 (1934): 54–65.
- Scruton, Roger. *Oblicze Boga. Wykłady imienia Gifforda 2010*. Poznań: Zysk i S-ka, 2012.

- Spaemann, Robert. *Der letzte Gottesbeweis*. München: Pattloch, 2007.
- Spaemann, Robert. *Odwieczna pogłoska. Pytanie o Boga i złudzenie nowożytności*. Warszawa: Oficyna Naukowa, 2009.
- Spaemann, Robert. „Pytanie o znaczenie słowa Bóg”. *Communio* 1 (1982): 20–28.
- Stachewicz, Paweł. „Elementy teologii historii w dziele ks. Franciszka Sawickiego *Filozofia dziejów*”. *Studia Pelplińskie* 12 (1982): 85–113.
- Steenberghen van, Fernand. „Wprowadzenie do problemu Boga”. W: *Studia z filozofii Boga*, red. B. Bejze, 11–42. Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej, 1968.
- Znanecki, Franciszek. „Chrześcijański humanizm śp. Fr. Sawickiego na tle współczesnego kryzysu człowieka”. *Orędownik Diecezji Chełmińskiej* 91 (1958): 186–195.